

A pettyezetett tüdőfű (Pulmonaria officinalis) elnevezései a magyar nyelvben*

1. A *pettyezetett tüdőfű* (*Pulmonaria officinalis*) az érdeslevelűek (*Boraginaceae*) családjába tartozó, árnyas erdőkben, különösen bükkösökben és gyertyánosokban élő, évelő növény. Ennek a többnyire április elején virító, nyirkos, árnyékos erdők kedvelő növénynek a levelei szőrösek, fehérén pettyezettek. A virágok először bíborpirosak, majd lassan megkékülnek. A virág változó színe már régen megragadta az egyszerű ember figyelmét. A növényt tüdőbaj ellen kezdték használni, mivel virágának bíborpiros-kékes színe valamennyire a tüdő színéhez hasonlít (Natter–Nád Miksa, *Virágos könyv. Kerti és szobai növényeink származása, története és ápolása*. Bp., 1939. 411), valamint a leveleken található foltok a beteg tüdőre emlékeztetnek (Heinrich Marzell, *Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. Mit Unterstützung der Preussischen Akademie der Wissenschaften Bearbeitet von Heinrich Marzell unter Mitwirkung von Wilhelm Wissmann. I–V. Fünfter band. Register: Alphabetisches Verzeichnis*. Leipzig, 1943–1958. III, 1188). A XVIII. század második felének rejtélyes orvostanikusa, Veszelszki Antal így jellemzi a növényt: „levelei [zélé]sebbek és feje foltosok. Mindjárt Tava[sszal] két araf[ny]i [zár]ba indul, a’ mellynek tetején ... veresellő virágok láttatnak; de végre meg-kékülnek, tsak néha-néha feje virágúakba-is lehet botlani” (Veszelszki Antal, *A’ növény plánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv*. Pesthen. 1798. 364).

A növényt elsősorban tüdőbetegségekben használták: „tüdő rothadásban, vérpökésben, és egyéb belső nyavalyákban [ok] hajznait” tapasztalni (Veszelszki, i. m. 364). A *pettyezetett tüdőfű* leveléből készült tea jó hatással van a légzőszervekre, alkalmazták tüdőbaj, asztma, rekedtség, torokgyulladás esetén; hasznosnak találták még hasmenés és gyomorégés ellen, valamint borogatást is készítettek belőle. Beythe András „Fiveskönyv”-ében így ír a növény gyógyító erejéről: „Ha az gyökeret eczótben meg főzöd, oduas fognak faiafat gyogitya, mikor vele mofod. Ha vizet vezööd ez t[ü]dő f[ü]vnek es eh iohra izol benne, galiztyakat az gyomorban meg ö[öl]” (Németújvár, 1595. 105).

* Készült az OTKA T 047384 sz. pályázata támogatásával.

A *pettyezetett tüdőfű* ma is gyógynövény. A növény kifejlett, ép, egészséges tőleveleit (*Pulmonariae folium*) kell gyűjteni; a levelek virágzás után jelennek meg, hosszú nyelűek, felszínük sötétzöld, fehéren pettyes. Teája a leghatásosabb légzőszervi megbetegedések elleni szer (Rápoti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1980. 273).

2. A ma is használatos *tüdőfű* elnevezés Carolus Clusius magyar növényiszó-jegyzékében tűnt fel, amelyet Clusius Beythe István közreműködésével „*Stirpium nomenclator Pannonicus*” cím alatt adott ki pannóniai flórájának függeléként 1583-ban: *tido fiu* (Nemetvyvari. 26), 1590: *túdo fű* (SzikszF.: RMGL. 257), 1595: *Τηδό φηυ* (Beythe, i. m. 105), 1745: *Tüdőfű* (Justi Joannis Torkos, *Taxa Pharmaceutica Poseniensis. Posenii.* 8), 1775: *Tüdő-fü (teppegetett)* (Csapó József, *Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fünek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja Természete és Ezekhet képest külömbféle Hafznai, értelmefjen meg-jegyeztettek. Posonyban.* 289), 1783: *Tüdő-fü* (Benkő József, *Nomenclatura Botanica. Fűzeres nevezetek. Linneus rendi szerént. In: Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkő József Urnak Fűzères bővebb nevezeti. Posony. 334*), 1792: *Tüdő fűvet* gr. (Nedeliczi Váli Mihály, *Házi orvos szótárotska. Győrött.* 169), 1798: *Tüdő-fű* (Veszelszki, i. m. 364), 1807: *Tüdőfű* (Magyar fűvész könyv. Melly a' két magyar hazábann találtatható növevényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn. 154).

A névadás motivációja az, hogy a *Pulmonaria officinalis* a XVI. századtól a tüdőbaj gyógyszerének tartották Közép-Európában. Csapó József debreceni városi főorvos így írt a növényről: „embernek mindenféle Tüdőbéli nyavalyáiban kiváltképen hafználatos” (i. m. 289). Légzőszervi megbetegedések — asztma, rekedtség, köhögés — gyógyítására használatos teáknak ma is alkotórésze.

Arra, hogy a növényt elsősorban tüdőbetegségek gyógyítására használták, utal a tudományos elnevezésben szereplő latin név is: *Pulmonaria* (< lat. *pulmō*, gen. *pulmōnis* 'tüdő') (Helmut Genaust, *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 309*). Idegen nyelvi megfelelői: ném. *Echtes Lungenkraut*, ang. *common lungwort* (Gareth Williams and Károly Hunyadi, *Dictionary of Weeds of Eastern Europe. Bp., 1987. 191*).

3. Csapó József a *tüdőfű* elé a *teppegetett* 'pettyes, foltos' megkülönböztető jelzőt illesztette: 1775: *Teppegetett tüdő-fü* (i. m. 289), 1783: *teppegetett Tüdő-fü* (Benkő, i. m. 334). A *teppegetett tüdőfű* elnevezést Csapó József alkotta, feltehetőleg a ném. *Flechenlungenkraut* (i. m. 289) tükörfordításával. A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény levelén szürkés-fehér foltok láthatók: „Levelei [zörö]fjek, fehér [zeplö]kkel tet[zetö]fjek” (i. m. 289).

A növény mai hivatalos magyar neve is a levélen található foltokra utal: *pettyezetett tüdőfű* (Priszter Szaniszló, *Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Bp., 1998. 472*).

A *pettegetett* 'pettyegetett, pettyes, foltos' jelző hangutánzó-hangfestő eredetű (TESz.), Gönczi Pál növénytanában a *pettegetett* mint a növénytani szakszó szerepel: „*pettegetett*, punctatum, mikor valamely szerv mintegy be van szurkálva, mint a *Csillagcsín*, Galatella levele; vagy átszurkáltnak látszik, mint a *Csengő Linka*, Hypericum perforatum levele, vagy mikor színesen van pontozva, mint a *Pettegetett Gálna*, Pulmonaria officinalis levele” (Pestmegye és tájéka viránya. Második, javított kiadás. Bp., 1879. 322).

Ugyanezen a szemléleten alapul a *pettyegetett gyűszűvirág* 'Digitalis purpurea', pártája piros, belül piros pettyes (Priszter, i. m. 106), valamint a *pettyegetett lizinka* 'Lysimachia punctata' elnevezése, amelynek levelei feketén pettyezettek (uo. 163).

A Pulmonaria officinalis másik hivatalos elnevezése az *orvosi tüdőfű* (Priszter, i. m. 472), ennek megkülönböztető jelzője a növény gyógyító hatására utal.

4. A Pulmonaria officinalis egyéb elnevezései: a *gálna* és a *gálnafű*. A *gálnafű* összetétel Szikszai Fabricius Nomenclaturájában (1590) tűnik fel, az ebből elvonással keletkezett *gálna* 1793-tól adatható.

A *gálnafű* összetétel előfordulásai: 1590: *Galna fű* (SzikszF.: RMGl. 257), 1604: *Gálnafű* (MA.: MNY. 31 [1935]: 248), 1745: *Gálna fű* (Torkos, i. m. 8), 1775: *Galna-fű* (Csapó, i. m. 289), 1783: *Gálna-fű* (Benkő, i. m. 334), 1798: *Gálna-fű* (Veszelszki, i. m. 364).

A *gálnafű* összetételből elvonással keletkezett *gálna* adatai: 1793: *Gálna* (Földi János, Róvid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Bétsben. 52), 1807 előtt: *Gálna* Pulmonaria (Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe. In: Uő., Árkádia körül. Bp., 1975. 256), 1807: *Gálna* (Magyar fűvész könyv. Melly a' két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn. 154), 1867: *gálna* „Növényem az öthímese seregéből és egyanyások rendéből, mely tüdőbajok ellen gyógyszerül használtatik” (CzF. 2: 1021).

A *gálna* szláv eredetű; vö. blg. *калина* 'kányabangita' (TESz.), 'Punica granatum, Sorbus aucuparia, Paeonia officinalis' (Kniezsa: SzlJsz. 178); szb.-hv. *kàlina* 'fagyal; N. kányabangita; Kaj ribizli'; szln. *kalína* 'kányabangita; fagyal'; szlk. *kalina* 'kányabangita'; or. *калина* 'kányabangita'. Az összláv **kalina* etimológiája nincs teljesen tisztázva; talán az összláv **kalъ* 'sár' származéka, és arra utal, hogy a kányabangita stb. a lápos, nyirkos talajt kedveli. A magyar alakváltozatok többszörös átvétel eredményei. Az újabb *kalina* közvetlen forrása a szlovák, a régebbi *kálna* ~ *gálna* stb.-félélé azonban nem állapítható meg közelebbről (TESz., EWung., EtSz.). A fejlődés a *málna*, *pálca* stb. típusú szavakhoz hasonlóan ment végbe, a második nyílt szótag rövid magánhangzója kiesett: *gálna* (< or. *калина*, szb.-hv. *kàlina*), *málna* (< or. *malína*, szb.-hv. *màlina*, szlovén *malína*, cseh *malína*) (NyK. 66: 60). A hangfejlődést a *kánya* madárnév népetimológiás hatása is befolyásolhatta (TESz.).

Az OklSz. a *Gálnás* helynév jelentését így adja meg: „pulmonariis copiosus; reich an lungenkräutern” (tüdőfűben bővelkedő terület), a TESz. és az EWung. már más köznévből származtatja *Gálnás* helynevet: ’a bodzafélékhez tartozó fás növény, amelynek fehér virágai bogernyőben állanak; gemeiner Schneeball’, bár ezt a jelentést a TESz. és az EWUng. is kétesnek ítéli: 1193: „tendit | ad aliam aquam *Galanaf*” sz. hn. (ÓMOlv. 55–6, TESz.). A *gálanás* alak lehet az eredetibb, esetleg egymás mellett élt a *gálna* és a *gálana* változat. A háromtagú szavak nyílt magánhangzójának kiesésére vannak más példáink is: például *Hagymás* ~ 1273: *Hagamas* (SztárayOkl. I, 13) (MNY. 31 [1935]: 248).

A *gálna* számos, különböző növény neve. Ebben a cikkben a sokféle jelentés közül csupán a *pettyegetett tüdőfű*-re (*Pulmonaria officinalis*) vonatkozó adatokkal foglalkozom. A *gálna* egyéb jelentései: *Sorbus aucuparia* ’berkenye’, *Euonymus* (*Evonymus*) ’kecskerágó’, *Genista* ’rekettye’, *Vitex agnus-castus* ’barátcserje, barátfa’, *Ribes* ’ribiszke’, *Helleborus foetidus* ’hunyor’, *Viburnum* ’bangita’ stb.

5. A *pettyegetett gálna* Diószegi és Fazekas névalkotó munkájának eredménye: 1807: *Pettegetett Gálna* (Magyar fűvész könyv. Melly a’ két magyar hazabann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a’ Linné alkotmánya szerént. Debreczenbenn. 154). A „Magyar fűvész könyv” szerzői nemzetségnévként a szláv eredetű *Gálna* ’*Pulmonaria*’ elnevezést javasolják. Diószegi és Fazekas a *Gálna* nemzetségnév elé a növény levelén látható jellegzetes foltokra utaló *Pettegetett* megkülönböztető jelzõt illesztette. Az „Orvosi fűvész könyv”-ben az „Igazító Laistrom”-ban a ’Régi Nevek’ között a *Tüdőfű* (Orvosi fűvész könyv mint a’ magyar fűvész könyv’ praktika része. Debreczenbenn, 1813. 392), a ’Megállított Nevek’ között a *pettegetett Gálna* szerepel (392). A *pettyegetett gálna* nem maradt fenn, a növénytani irodalom csak a jelzõt őrizte meg; a *Pulmonaria officinalis* mai hivatalos elnevezése *pettyegetett tüdőfű* (Priszter, i. m. 472).

6. A *gálna* ~ *gálnafű* több tájszótárunkban megtalálható, de nem *Pulmonaria officinalis* jelentésben: például *gánya* ’*Viburnum lantana*, ostorménfa’ (Ásványráró vidéke), *gányo* ’*Viburnum officinale*’ (Vének), *gálna* ’*Euonymus europaeus*, kecskerágó’ (Nagykapus), *gálna* ’*Solanum dulcamara*, kesernyész csucor’ (Szászfenes), *kánya* ’*Crataegus*, galagonya’ (Apáca) (ÚMTsz.), *gánna* ’*Viburnum opulus*’ (SzamSz. 322), a SzegSz.-ban megtalálható a *tüdőfű* ’*Pulmonaria officinalis*’ mint tájszó, a *gálna* nem szerepel benne.

Szabó Attila és Péntek János gyűjtésében Erdélyben előfordul a *tüdőfű* (Árapatak, Alsósófalva, Deményháza, Karcfalva, Kibéd, Lövete, Parajd, Sóvár) és a *pulmonvirág* (Vajdakamarás) is. A növényt valamikor tüdőbaj ellen használták, „erdélyi nevei ennek az alkalmazásmodnak emlékét őrzik” (Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest, 1976. 93).

Szinnyei József tájszótárában megtalálható a *dungó-virág* 'Pulmonaria officinalis' (Háromszék m. Vadr. 496a) (MTsz.), a növénytani szakirodalomban jóval több népnyelvi elnevezést említ Jávorka Sándor, az előfordulási hely megjelölése nélkül: *Dongo-*, *darázs-*, *méh-*, *szopókavirág*, *emberképű fű*, *csirkevakító*, *vérehulló fű* (Magyar Flóra. Flora Hungarica. Bp., 1925. 848), további népnyelvi elnevezések: *túrófű* (Varró Aladár Béla, Gyógynövények gyógyhatásai. Budapest, 1941. 281), *tüdőir* (Hoffmann, Karl–Wagner János, Magyarország virágos növényei. Bp., 1903. 33). Gazdag méztartalma miatt a méhek gyakran keresik fel a növényt, erre utal a *dongo-*, *darázs-*, *méhvirág* (vö. ném. *Honigblume*), méztartalma miatt a gyerekek szívesen fogyasztják, innen a *szopókavirág* (Heinrich, i. m. 3: 1185).

7. Összefoglalva a következőket mondhatjuk: a *pettyegetett tüdőfű* (*Pulmonaria officinalis*) legkorábbi elnevezése, a *tüdőfű* összetétel 1583-ban tűnt fel a magyar nyelvben: a névadás motivációja az, hogy a növényt elsősorban tüdőbetegségek gyógyítására használták. A *teppegetett tüdőfű* (1775) nevet Csapó József a ném. *Flechenlungenkraut* tükörfordításával alkotta. A *pettegetett* jelző Diószegi és Fazekas nevéhez fűződik, *pettegetett gálna* (1807) egyedi adat, az ő névalkotó munkájuknak az eredménye. A *pettyegetett tüdőfű*, a növény mai hivatalos elnevezése, amelyben a jelző a növény levelén található foltokra utal.

A ma már kevésbé használatos, illetve tájszóvá vált *gálnafű* (1590) előtagja és *gálna* (1793) szláv eredetűek.

A növénynek számtalan népnyelvi elnevezése van: *csirkevakító*, *darázs-*virág**, *dongóvirág*, *emberképű fű*, *méhvirág*, *szopókavirág*, *túrófű*, *tüdőir*, *vérehulló fű*.

VÖRÖS ÉVA

